

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 947(477)

Солдатенко В. Ф.

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України, головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Україна, Київ), veid@iapiend.gov.ua

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ І ВОЄННИХ ЧИННИКІВ У БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ (1917 Р. – ПОЧАТОК 1919 Р.)

Привертається увага до діалектики співвідношення дипломатичних і воєнних чинників на одному з переламних рубежів вітчизняної історії – в 1917-1919 рр. Досвід стосунків між українськими і загальноросійськими політичними силами дозволяє винести низку повчальних уроків для сьогодення.

Ключові слова: революція, державність, міжнародні відносини, дипломатія, переговори, збройні сили, військові дії.

(Продовження. Початок вип. 90)

Уже в дорозі провідники Української революції дізналися про те, що надіслала ними на конференцію до Брест-Литовська делегація підписана мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

Хід переговорів, сутність ухвалених документів, спроби їх об'єктивної оцінки неодноразово відтворювалися у світовій і вітчизняній історіографії, в тому числі й на сторінках “України дипломатичної”, зокрема, автором даної розвідки [35]. Це дозволяє обмежитися короткими зауваженнями.

Основний текст договору засвідчував завершення стану війни між Українською Народною Республікою з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією з іншого, а також їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовилися від взаємних територіальних та матеріальних претензій, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взаємовідносини [36].

Договір, підписаний представниками УНР з центральними державами, був актом геополітичного масштабу і клав край кривавому безумству на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне із стратегічних завдань Української революції. Це досягнення було цілком співзвучним жаданням народів воюючих країн. Водночас патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження. Однак австро-німецька сторона під різними приводами буквально відібрала в українських дипломатів єдиний екземпляр таємного договору про Галичину, передала його на зберігання міністерству закордонних справ Німеччини, обопільно домовившись, що в разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна взагалі виконати, міг вірити

лише абсолютно позбавлений реалізму політик) автоматично втратять силу всі домовленості. Шляхом відвертого, цинічного шантажу австрійці домоглися істотного перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючись грубим порушенням науково-етнографічного принципу, і не полишаючи настійних спроб взагалі “законно похоронити” всю угоду в частині взятих перед українцями зобов'язань.

Далеко не у всьому коректною виявилася конкретизація положень економічного договору: вони йшли незмінно на грані зриву, оскільки західні делегації відверто домагалися односторонніх вигод. Всіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, вони, істотно зменшуючи обсяги можливого імпорту в Україну, домагалися від української сторони підписання, а потім і виконання умов, які були заздалегідь непропорційними, програвними, і в кінцевому підсумку, навіть, згубними для української економіки, а в принципі – часто просто нереальними. Для досягнення мети айстро-німецька сторона не зупинялася перед безпардонною ревізією і фальсифікацією “великого договору”, підписаного в Бресті 27 січня 1918 р. [37]. Недалеким від істини був А. Денікін, який вважав, що в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип “...для даного моменту – викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє – захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи підірив української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України” [38, с. 137].

Ще в ході конференції розвіялися надії на примноження українських збройних сил за рахунок формувань з військовополонених, що потрапили до німецьких та австро-угорських таборів. На відповідні прохання представники урядів центральноєвропейських держав відповіли по-суті відмовою. Посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під начало Центральної Ради, вони натомість вимагали походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегація УНР намагалася після відповідних консультацій з урядом, який вже перебував у Житомирі, домовитися, щоб німецькі війська розташувалися лише вздовж лінії північного кордону України. Та, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не стільки домовлялася, скільки диктувала свої умови. І тому без особливих труднощів, скориставшись з безпорадності Центральної Ради, провела такі рішення, згідно з якими збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунутися углиб України як гарант дотримання інших положень договору. Власне, навіть текст відповідного документа – звернення Центральної Ради до урядів Німеччини й

Австро-Угорщини виробила німецька сторона, а українському представництву – М. Любинському нічого не залишалося, як підписати чужий текст [39, с. 333].

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що “сама збройна інтервенція... була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору” [39, с. 333].

* * *

У перші дні інтервенції радянський уряд України міг протиставити іноземній навалі лише кілька тисяч бійців (за деякими даними – до 20 тис. [40, с. 428]), зосереджених на київському й одеському напрямках. Переслідування загонів УНР, що залишили Київ і через Бердичів-Житомир відходили все далі – аж до лінії фронту, практично не здійснювалося. Проголошення радянської влади в місцевостях, із яких евакуювалися органи Центральної Ради, просто не встигли підкріпити створенням незалежного воєнного забезпечення.

То ж не дивно, що коли залізницею і шосейними шляхами в Україну рушила могутня німецька військова армада, запобігти її просуванню було нікому. Тому впродовж перших трьох днів наступу (19-21 лютого 1918 р.) вона й захопила Луцьк, Рівне, Сарни, Новоград-Волинський, а 24 лютого – Житомир. Якихось документальних свідчень про збройні операції, воєнні дії історики в своєму розпорядженні не мають.

Кожен день тоді важив дуже багато. Адже після здачі Бердичева відкривався шлях на столицю – Київ. У місті встигли створити кілька червоногвардійських загонів під командуванням В. Боженка, В. Довнар-Запольського, Г. Чудновського, А. Дзедзівського. До них приєдналися загін червоних козаків на чолі з В. Примаковим, загін В. Кіквідзе, Уманський загін (командуючий І. Кулик), російсько-сербський загін (А. Гриневич) та ін. 27 лютого в урядовій телеграмі в Москву повідомлялося: “По всій Україні мобілізуються соціалістичні загони, які йдуть на Київ, Полтаву, Кременчуг, Конотоп, Харків, Катеринослав” [41, с. 13].

Однак більш як двадцятикратна перевага окупантів робила свою справу – радянські війська відступили й 1 березня здали Київ. За два дні до того Народний секретаріат евакуювався до Полтави. Одержавши смак до блискавичного просування вглиб України, німецькі окупанти розгорнули наступ по лінії Ромодан – Полтава і Бахмач – Конотоп. Водночас австро-угорські частини посунули на південь України. Зайнявши 3 березня Жмеринку, вони відразу стали погрожувати Одесі. Однак темпи підкорення лівобережних теренів помітно уповільнилися. І, вочевидь, зовсім не тому, що апетити завойовників зменшилися.

Головною причиною тут стало наростання спротиву окупації. Назустріч австро-німецьким військам і гайдамакам висилалися все нові загони, сформовані в різних містах і селах. Так, під Конотоп прибули червоногвардійські загони під командуванням М. Руднева з Харкова, 10 березня на фронт відправився Перший соціалістичний загін під командуванням К. Ворошилова. До нього входило 640 шахтарів і металістів, а в розпорядженні було 2 бронепоезда й значна кількість набоїв, одержаних від робітників Луганського патронного заводу. Через кілька днів в район Конотопа прибув і Другий луганський соціалістичний загін під командуванням

О. Пархоменка. До луганчан приєдналося й кілька шахтарських загонів з Юзівки, в тому числі й Перший пролетарський полк Донецького басейну. Згадані формування було об’єднано під загальним командуванням В. Ворошилова [42, с. 7]. Близько трьох тисяч червоногвардійців дала в ті дні Чернігівщина [43, с. 285].

У районах бойових дій було передислоковано й частину червоногвардійців, які до того брали участь в успішних операціях на кадетсько-каледінському фронті.

З метою централізації управління бойовими діями червоногвардійських загонів і революційних частин штаб головнокомандуючого військами України звів їх у 5 армій численністю в 3-3,5 тис. кожна [44, с. 272]: 1-ша (командуючий Асєєв, потім П. Єгоров); і 3-тя (командуючий П. Лазарєв) дислокувались на одеському напрямку; 2-га формувалася на Чернігівщині в районі Глухова; 4-та (командуючий Ю. Саблін) висунулась в район Гребінки – Лубен – Ромодану; 5-та (командуючий Р. Сіверс) була зосереджена під Бахмачем і Конотопом [43, с. 285].

Однак 3 березня 1918 р. у Брест-Литовському було підписано мирний договір між Радянською Росією і Центральними державами. Значною мірою він торкався ситуації в Україні і впливав на подальший перебіг подій. За договором уряд РСФСР зобов’язувався визнати Центральну Раду, заключити з нею мир, припинити будь-яку агітацію проти Центральної Ради, партій і організацій, що її підтримували, вивести з України війська і червоногвардійські загони, розірвати федеративні зв’язки з Україною [45].

Цими положеннями по суті легалізувалась окупація України австро-німецькими військами і до мінімуму зводила можливості більшовицьких сил, що їм протистояли. На кінець квітня вся Україна підпала під окупаційну адміністрацію, надіслану в регіон Німеччиною і Австро-Угорщиною.

* * *

У травні – листопаді 1918 р. в Києві йшли переговори між делегацією Української Держави (її очолював С. Шелухін) і направленою з Радянської Росії делегацією, яку очолювали Х. Раковський і Д. Мануїльський [46]. Будь-які воєнні дії заздалегідь виключалися, а дипломатичні дискусії йшли нерівно, переривалися і значних результатів не принесли. Однією з причин відсутності прогресу на переговорах було те, що Росія, прагнучи використати завойований перепочинок для збереження бази революції, накопичення сил, демонструвала свою миролюбність щодо окупантів, а будівництву українських збройних сил свідомо перешкоджали військові адміністрації німців і австрійців. Вимальовувалася цілком прогнозована перспектива: без іноземної підтримки в умовах практично тотальної несприйняттєвості гетьманського режиму, невщухаючої масової селянської війни авторитарна влада буде абсолютно неспроможною себе захистити.

Так воно, власне, і сталося, коли в середині листопада 1918 р. на заклик Директорії, очоленої В. Винниченком, розпочалося повстання проти правління П. Скоропадського. Масштабне невдоволення окупантами і консервативною владою гетьмана зумовило тяжіння до лав добровольчої

революційної армії під орудою члена Директорії, Головного Отамана відновлюваної Української Народної Республіки значних кіл селянства, що не давало жодних шансів на пролонгацію існування Української Держави [47, с. 343-354].

Однак швидко, без особливого воєнного спротиву з боку гетьманців (окрім безславного бою під Мотовилівкою важко знайти факти справжніх збройних боїв) перемога не могла бути остаточною.

Як і на кінець 1917 р., на кінець 1918 р. більшовики України змогли пройти певний шлях у підготовці до боротьби за владу, використовуючи збройний чинник.

По-перше, вони здійснили консолідацію сил у республіканському масштабі і утворили в липні 1918 р. Комуністичну партію (більшовиків) України.

По-друге, вони одержали певний (хай навіть більше негативний) досвід збройної боротьби, спробувавши у серпні 1918 р. організувати загальноукраїнське повстання проти гетьмана і окупантів, злити в єдине річище повсюдні, але розпорошені селянські виступи.

По-третє, вони з моменту поразок повстань в Україні, власне паралельно з драматичними подіями, розпочали формування загонів із селян, які змушені були з боями відійти у нейтральну зону. На листопад тут уже змобілізувалися два полки – Богунський (командир – М. Щорс) і Таращанський (командир – В. Боженко). Хоча вони були нечисленними – разом нараховувалось трохи більше 3 тис. чоловік, саме їм належатиме роль ядра майбутньої української Червоної армії й особлива роль у боротьбі за владу в Україні.

Правда, тут не все було так просто. Комуністичне керівництво Москви, що побоювалося конфліктів з явно сильнішими у військовому відношенні Німеччиною і Австро-Угорщиною після поразок останніх у імперіалістичній війні і залишенням України, не менше остерігалось збройного конфлікту з Антантою. Уособленням цієї позиції стало гасло “Шлях на Київ лежить через Ростов!” [48].

Вперше воно пролунало у виступі Л. Каменєва на другому з’їзді КП(б)У (17 – 22 жовтня 1918 р.). “...Не піддавайтесь нетерпінню й законному революційному гніву, – звертався до українських делегатів посланець ЦК РКП(б). – Ви повинні дати собі звіт у тому, що, можливо, 2–3 тижні, а можливо, 2–3 місяці нам доведеться ще терпіти насильницький гніт окупації... Ми повинні терпіти, повинні вичікувати і залізною рукою стиснути своє полум’яне серце революціонера до того часу, коли ми зможемо повести свої війська не на партизанську війну, а на переможну війну зі всілякими гнобителями. Дорога на Київ і утвердження там Радянської влади лежить зараз не через Стародуб, не через Ніжин; дорога до відродження на Україні Радянської влади лежить через Ростов; ми прийдемо до перемоги в Києві не через партизанські виступи і не через Стародуб; [шлях] лежить через розбиті наступи контрреволюції на Ростов і Вороніж Ми там зосередимо свої сили, тому що там найслабкіші пункти, тому що там немає з’єднання німецької сили з силами російської контрреволюції, тому що ми входимо, таким чином, у Донецький басейн, і наші війська перетворюють Донецький басейн на центр подальшого наступу” [49, с. 42-43].

Навіть більше, Л. Каменєв намагався переконати більшовиків України спрямувати й ті, поки що нечисленні, українські загони, що створились у нейтральній зоні з повстанців, проти контрреволюції на Дону й Волзі. “...Надайте себе в розпорядження того полководця, який поведе вас, [тих] у кого занято хату чи відібрано хліб, поведе вас на красновський фронт, і ви маєте туди йти як комуністи... і [тому] в даний момент скажіть цьому загону: ти повинен піти туди і допомогти боротись Радянській Росії з Красновим” [49, с. 117].

Представник ЦК РКП(б) дуже бідкався з приводу того, що українські селянські маси ще не усвідомили того, що “в даний момент, в даній обстановці слід захищати свою хату не на Стародубському фронті, а на Царицинському” [49, с. 153].

В даному разі Л. Каменєв надзвичайно наполегливо і гаряче обстоював не особисту точку зору, як це з ним нерідко траплялося – те саме доводили і К. Радек, і Х. Раковський, й інші діячі РКП(б) [49, с. 88, 89, 126 та інш.]. Такою позицією зумовлювалася і поведінка московських партійних центрів щодо Тимчасового робітничо-селянського уряду України, створеного 20 листопада 1918 р. під головуванням Г. Пятакова і групи військ Курського напрямку.

Хоча в історіографії новітнього часу домінує точка зору, згідно якої, створений у Курську уряд Г. Пятакова був прямим знаряддям В. Леніна у підкоренні України, а група військ Курського напрямку, пізніше перейменована на Український фронт – то закамфльовані збройні сили Російської Федерації для закріплення національної влади в Україні [50, с. 20-22], факти свідчать про значно складніший розвиток подій, який знову зумовив дуже непросту діалектику співвідношень власне воєнних і дипломатичних чинників.

Офіційна Москва більше тижня гальмувала навіть процес легалізації уже створеного Тимчасового робітничо-селянського уряду, “зв’язувала руки” останньому, не дозволяючи ініціативних дій, які б могли викликати підозру чи невдоволення з боку Антанти.

Керівники КП(б)У намагалися переконати московське керівництво, що Україна – не лише плацдарм для воєнних операцій проти Дону, а надзвичайно важливий регіон для розвитку соціалістичної революції у міжнародних масштабах. Однак цьому заважало зволікання з легалізацією діяльності українського радянського уряду. “Зараз на Україні для широких мас є два центри, що борються: петлюрівці і гетьман, – твердили вони. – Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертати на свій бік ті селянські елементи, які невдоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища, надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо як велику політичну помилку, яка значно утруднила

концентрацію сил за владу Рад проти гетьмана і проти Ради.

Проте необхідність легалізації Тимчасового уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий уряд чи Крайовий Ревком – байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, – потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який, таким чином, міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку, складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий уряд буде виконувати, насамперед, саме цю роботу, то відсутність якого б то не було органу центру” [51, с. 143-144].

Для прикладу, що ілюстрував плутанину, яка була результатом відсутності владного органу, наводилася постановка справи з військовою мобілізацією. В одних місцях представники КП(б)У її проводили, в інших місцях цьому протидівав військовий комісаріат Орловського округу, в третіх місцях воєначальники проводили мобілізацію на свій страх і ризик. Нелегалізований уряд був неспроможний ні видавати обов’язкових постанов щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському військовому комісаріатові.

У такому ж становищі перебувала й робота щодо організації влади на місцях, щодо обліку й зосередження розподілу продовольства, щодо відбудови шляхів сполучення тощо. Але найтяжче невизначеність лінії поведінки позначалася у військовій сфері, загрожуючи взагалі втратити сприятливий шанс для відновлення влади Рад в Україні.

А відтак керівне ядро КП(б)У пропонувало ЦК РКП(б) і РНК: “По-перше, необхідно нам дати дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України; по-друге, всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового уряду”. По-третє, керівництво КП(б)У вважало за необхідне встановити єдність командування, передавши його в руки Військової Ради Курського напрямку (у майбутньому – Військовій Раді Українського фронту [51, с. 145].

), ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині; по-четверте, підпорядкувати всі військові сили, що ведуть воєнні дії на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку [51, с. 145-146].

По-п’яте, висувалася пропозиція до Головнокомандуючого Червоної Армії РСФРР І. Вацетиса “не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв’язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов’язком і за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу на Україні. Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України; по-шосте, згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, яка називається армією Радянської України і перебуває тільки під загальним керівництвом верховного

головнокомандування; по-сьоме, необхідно наказати Орловському Військовому округу не саботувати Українського фронту і обслуговувати потреби нашої армії незалежно від тих чи інших міркувань Семашка (А. Семашко – військовий комісар Орловського округу – В. С.) а залежно від потреб армії; по-восьме, потрібно підпорядкувати Глаголева (В. Глаголев – командуючий резервної армії – В. С.) Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за дальшу роботу на цьому фронті” [51, с. 146].

Подібного змісту і характеру документи по кілька разів на добу надсилались до Москви, отримували додаткову емоційну аргументацію в численних телефонних розмовах. Здебільшого адресатом був Й. Сталін, а копії, як правило, призначались В. Леніну. Й. Сталіну висловлювались неодноразові прохання приїхати до Курська і на місці переконатись у неможливості продовжувати згубну практику, припинити неймовірну плутанину й бездіяльність. Відмова Й. Сталіна приїхати з посиланнями на надзвичайну зайнятість у столиці, як і вся поведінка центра взагалі роздратовано кваліфікувалися як “знуцання” і висловлювались погрози вдатись до “авантюри”, тобто порушити дисципліну і стати на шлях самочинних рішень [51, с. 149], які в той час означали одне – негайне збройне повстання в Україні. Очевидно далі зволікати було просто неможливо, і українським політикам надійшла довгоочікувана згода на легалізацію уряду.

На першому його офіційному засіданні, яке відбулося 28 листопада 1918 р. в Курську, уряд постановив створити Військову раду Української Червоної Армії у складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергєєва (Артема), В. Затонського [52]. Наступного дня, 29 листопада 1918 року, Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування – м. Суджі, опублікував “Маніфест до українського народу”, в якому іменем повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана скинутою і звернувся до трудящих із закликом боротись за відновлення Радянської влади на всій території республіки.

Уже 14 листопада 1918 р. В. Антонов-Овсієнко, який дуже добре знав і об’єктивно оцінював становище в регіоні, підготував доповідну записку до Реввійськради РСФРР “про обстановку і найближчі стратегічні плани на Півдні (Україна, Дон)”.

Реалістично оцінивши сили гетьманців, білогвардійців і окупантів, що на той момент уже готувалися до евакуації з України (врахування повстанського потенціалу Директорії, природно, в документі відсутнє), В. Антонов-Овсієнко вважав, що загопи Червоної армії “уже зосереджені або зосереджуються у найважливіших відправних стратегічних пунктах і достатні для найактивніших операцій” [53, с. 423].

На перший погляд, для такого висновку підстав практично не було. Адже йшлося на той момент лише про дві повстанські дивізії в нейтральній зоні. Однак В. Антонов-Овсієнко мав на увазі можливість

переведення політичних настроїв трудящих України у воєнну організацію і відповідні дії. “На Україні, – наголошував він, – окрім двох повстанських дивізій (3500 і 500 чоловік), які діють біля Курська, існують у низці міст наші партійні органи, що можуть мобілізувати нам на підтримку значні маси бідноти. Особливо революційно налаштовані селяни Чернігівської губернії, особливо добре організовані і значні революційні сили в Катеринославській губернії” [53, с. 423].

Отже, основний розрахунок діяча, який по суті визначав стратегію боротьби за Україну, будувався на перспективі підтримки руху за відновлення влади Рад широкими масами самого українського населення.

Із трьох головних напрямків воєнних дій два стосувалися безпосередньо України: “1. Прикриваючись (очевидно в тексті помилка – швидше за все дане слово слід читати як “прориваючись” – В. С.) від Брянська до Гомеля і маючи на увазі за найменшої можливості зайняти Гомель, слід розвинути серйозну диверсію до Києва з Курська, мобілізуючи й формуючи повстанців (до цього залучається і менша з двох повстанських дивізій).

2. Удар на Харків: від Курська та Н. Оскола на Білгород–Харків, дивізія Ауссема – на Готню–Богодухів, від Н. Оскола і Лісок на Валуйки–Куп’янськ (Вовчанськ)” [53, с. 424].

Разом із тим, В. Антонов-Овсієнко, як і інші політичні й військові керівники РСФРР, вважав необхідним зосередження головних сил із наявних на той момент в регіоні на Донському напрямку з рухом на Ростов–Новочеркаськ і Царицин.

Після реалізації першої черги накресленого стратегічного плану, зокрема захоплення Харкова, передбачався рух, з одного боку – у напрямку Полтава–Київ, а з другого – в Донецький басейн, з третього – на Катеринослав–Миколаїв–Одесу і Крим.

При цьому малася на увазі координація й комбінація ударів регулярних частин і повстанців. А конкретні вказівки щодо дій останніх були не менш ретельно розробленими, ніж для червоноармійських підрозділів. Малися, зокрема, на увазі мобілізаційні заходи в Чернігівській губернії, захоплення ключових залізничних станцій на шляху до Києва, Конотопа, Бахмача, Даринці; роз’єднання неприязельських сил між Києвом і Харковом через відповідні дії біля Лубен і Полтави; підготовка повстанських сил на Катеринославщині для підтримки наступу в двох напрямках – на Південь і через Старобільський повіт на Міллерово; створення спеціального партизанського загону в районі Слов’янська або Микитівни з метою охорони і збереження цілісності Північно-Донецької залізниці (Харків–Куп’янськ), оперативні революційні дії в Донецькому басейні, підготовка до захоплення військових заводів. Окремо передбачався спротив ймовірному десанту Антанти в Криму [53, с. 425].

Викладені положення лягли в основу Директиви Реввійськради групи військ Курського напрямку повстанським організаціям в Україні [53, с. 444–445].

Слід сказати, що згадані документи були розроблені з ґрунтовним знанням ситуації в Україні і надалі стратегічний задум втілювався в життя без серйозних відхилень чи змін. Необхідні тактичні уточнення,

звісно, не в рахунок. Однак темпи реалізації наміченої лінії виявились явно не такими, як розраховували її ініціатори.

Втім, можна висловити припущення, що зволікання з активними діями на Українському фронті виявились, зрештою, на користь радянського табору всередині самої України. Витративши не так багато безпосередніх зусиль на знищення гетьманського режиму й протистояння з окупантами (щодо останнього аспекту слід наголосити на величезних успіхах пропагандистської роботи [54]), більшовики та їх союзники змогли накопичити додатковий потенціал (моральний в тому числі) уже в протидії повсюдному встановленню функціонування органів місцевої влади. Однак все це стало очевидним не відразу.

Початок наступних дій затягнувся і спочатку був не надто стрімким і потужним. Це й природно, адже В. Антонов-Овсієнко одержав під свою оруду лише повстанські українські дивізії – Богунську й Таращанську (загалом – біля 4 тис. чоловік з недостатньо високими кондиціями і розпороченими на фронті майже у 300 верст). То ж командуючий групою військ Курського напрямку після непорозумінь з військовим начальством змушений був апелювати аж до голови РНК РСФРР В. Леніна [53, с. 449–450].

Однак зрушення відбувалися дуже повільно. Не одержавши в своє розпорядження жодної військової одиниці, Реввійськрада групи військ Курського напрямку (30 листопада вона була перейменована на Реввійськраду Радянської армії України – командуючий В. Антонов-Овсієнко, члени В. Затонський і Ф. Сергєєв (Артем), начальник штабу В. Ауссем) на початок грудня 1918 р. змогла хіба що структурувати дві українські дивізії, переформували їх відповідно у дві бригади – першу й другу – та визначивши їм місце для дислокації [53, с. 470–473]. Проте всі дії цих формувань здійснювалися поза межами України. Їхніми силами були зайняті Рильськ, Суджа, Хутір Михайлівський та інші пункти Курської губернії [53, с. 451, 452, 475].

Лише 5 грудня надійшло розпорядження начальника штабу Реввійськради РСФРР про передачу під начало В. Антонова-Овсієнка кількох полків 8-ї армії і ряду загонів та інтернаціональних частин [53, с. 478, 479].

6 грудня Особлива повстанська дивізія, якою командував М. Крапив’янський, була перейменована на 1-шу радянську українську дивізію, а командиром було призначено І. Локотоша [53, с. 481–483]. Мотиви останньої реорганізації роз’яснив командуючий Українською радянською Армією В. Антонов-Овсієнко у доповідній записці Главному І. Вацетісу: спроба зосередження цієї одиниці, яка вважалася за найозброєнішу, на напрямку Курськ–Белгород “майже не вдалась – організовані з чернігівців частини відмовились у більшості підкоритися наказу перейти з Чернігівщини в указаний район” [53, с. 486].

На організаційне зміцнення, підвищення дисципліни були спрямовані й розпорядження про переформування усіх повстанських загонів на регулярні частини Радянської армії України [53, с. 484]. Те ж стосувалося й новостворюваних загонів.

Загалом же на кінець першої декади грудня 1918 р. у розпорядженні командування Червоної армії України було близько 9 тис. бійців і 30 гармат [53, с. 485–487,

490-493]. До 6,5 тис. бійців і 7 гармат було сконцентровано на Харківському напрямку [53, с. 487]. Перспектива загального успіху тут пов'язувалася, передусім, з тим, що рішуча активізація повстанців у Катеринославській губернії, де цілий ряд пунктів уже контролювали радянські органи, гостре протиборство сил на Полтавщині, Чернігівщині й Київщині не дали б можливості супротивнику зосередити свої війська на Лівобережжі й влаштувати скільки-небудь серйозну оборону.

Готовність до наступальних дій Української червоної армії визріла на середину грудня 1918 р. У день відречення гетьмана П. Скоропадського від влади, 14 грудня Тимчасовий робітничо-селянський уряд України звернувся до робітників, селян і червоноармійців України зі зверненням, у якому двічі наголосив на тому, що час вирішальних боїв за владу Рад наближається [53, с. 501-502]. Наступного дня, тобто 15 грудня 1918 р. командир 1-ої Української Радянської дивізії І. Локотш видав наказ полкам дивізії про бойові дії.

Власне, з цього моменту розпочинаються наступальні операції на українську територію. Уже опівдні того ж дня 2-й Таращанський полк під командуванням В. Боженка вступив у посад Велика ТопальНовозибківського повіту Чернігівської губернії [53, с. 507]. Однак просування вперед давалося не легко. Лише 30 грудня той же полк з боєм взяв Городню [53, с. 509].

З початком військових дій сили, підконтрольні В. Антонову-Овсієнку, почали швидко зростати. Уже 20 грудня в розпорядженні Реввійськради Української радянської армії перебувало 10 тис. багнетів, 1 тис. шабель і 18 гармат, що належали до українських полків. До них були додані 3650 бійців прикордонної охорони і понад 6 тис. тих, хто спішно навчався військовій справі [53, с. 512].

А через п'ять днів – на 24 грудня, під орудою командуючого радянськими військами в Україні налічувалося вже 14086 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат і 6220 організованих, навчених, але не озброєних людей [53, с. 518-521].

При цьому намічені ще в середині листопада основні напрямки військових дій, навіть операцій чітко витримувались, підтверджувалися і в основних документах. Основна турбота Москви про боротьбу з білогвардійським осередком на Дону й Кубані і надалі визначала особливу увагу українських військових сил, передусім їх командування, – до Воронежсько-Ростовського регіону.

21 грудня 1918 р. радянські війська зайняли Вовчанськ Харківської губернії. Тоді ж радянські загони вступили до Куп'янська. Командирами загонів були ліві есери Ю. Саблін і Сахаров. За їх участі на зайнятій території було створено повітовий (Валуйський) ревком, до якого увійшли, окрім лівих есерів (основна, керівна сила), максималісти, анархісти, безпартійні повстанці.

Власне цей орган перейняв естафету від повстанського ревкому, створеного під орудою лівих есерів ще на початку грудня 1918 р. Невдовзі у Валуйках було сформовано лівоесерівський Центральний повстанський штаб і Східну українську

повстанську армію – альтернативу Українській радянській армії. До складу повстанської армії ввійшли Вовчанський полк Сахарова і Валуйський полк Цветкова. У відозві до повстанців містилися заклики не підкорятись закликам більшовицького командування і червоних комісарів. Ліві есери пропонували населенню влаштовувати спротив радянській владі та продзагонам.

Відозву підписали Сахаров, Цветков і Ю. Саблін. Останній був членом ЦК партії лівих есерів і очолював згаданий повстанський штаб. У контакті з лівими есерами на певному етапі був і П. Дибенко, але потім відійшов від них.

Ревкомівці розраховували, скориставшись із величезної напруги в Україні, неймовірного кипіння соціальних і національних пристрастей, на поступове перетворення регіону на майже суцільну повстанську територію. 29 грудня було навіть намічено склад нового уряду України.

Більшовики, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України кваліфікували створення лівоесерівського ревкому, його дії як заколот. Тому ревком було розігнано, командирів загонів заарештовано, а підлеглі їм два полки роззброєно [55, с. 26, 27, 341].

Так чи інакше, бажаного темпу руху на Харків не вийшло. Події ж на Катеринославщині, де повстання набирало дедалі більших “обертів”, виявилися дещо асинхронними з наступом на Харків, випередили воєнні дії регулярних військ. Власне, ще з початку грудня орієнтовані на відновлення радянської влади частини поступово опановували Олександрійським, Павлоградським, Новомосковським, Верхньодніпровським, Нижньодніпровським, Кайдакським районами [56] беручи, по-суті в “лещата”, губернський центр.

28 грудня повстанці (в їх числі були й махновські підрозділи) сміливою операцією з Нижньодніпровська оволоділи мостом через Дніпро і увірвалися в місто. Гайдамаки Директорії з боєм відступили.

Губернський військово-революційний комітет проголосив відновлення влади Рад у Катеринославі й губернії [57]. Події з захопленням Катеринослава і тим, як розвивались стосунки радянських повстанців з махновцями по суті з документальною точністю відтворені у романі О. Толстого “Ходіння по муках”.

Хоча неузгодженість у діях частин Української радянської армії й повстанців призведе ще до чималих втрат, на самому кінці 1918 р. ініціатива почала переходити до радянських сил.

* * *

Прагнучи до об'єктивної оцінки процесів, які тут реставруються на основі конкретних фактів, гадається варто дослухатися до оцінок уважного регістратора тогочасних подій В. Затонського, який висновував: “Було чимало помилок і з нашого боку. Але загалом і в цілому ми виявилися праві. Створюючи всеукраїнське об'єднання (мова про партійне об'єднання – КП(б)У – В. С.) і проводячи роботу в напрямку підтримки революційного повстанства. Факти свідчать, що ми вірно врахували історичну й політичну обстановку 1918 року, оскільки Радянська влада прийшла на Україну не з регулярною Червоною армією, а з партизанськими загонами селянських революціонерів, яка, правда, частенько перетворювалась на банди... але і

тоді в кінці 1918 і на початку 1919 років принесли нам перемогу і над гетьманом і над Петлюрою і самі в більшості потихеньку перетворювались у регулярні війська (Червоний корпус (Корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова – В. С.), таращанці, богунці та інші представники знаменитої нейтральної зони)” [58].

Продовжуючи розмірковування в означеному логічному ключі, вочевидь, не зайве загострити додаткову увагу на тому, що безвідносно до того, сталося це з усвідомленого розрахунку, чи ні, однак керівництво КП(б)У, особливо “ліві” його елементи дієво вплинули на його розв’язання. Вони ефективно використали накопичену революційну енергію мас для оперативного відновлення радянської влади на величезних територіях України без залучення з інших (російських) фронтів скільки-небудь значних сил Червоної армії. За рахунок комплектування українськими добровольцями (повстанцями), споряджених в основному трофейною зброєю, бойовий склад військ українського фронту до 15 лютого 1919 р. досяг 43600 багнетів, 3520 шабель, 124 гармат і 606 кулеметів [59, с. 55].

Цього, загалом не чисельного як для масштабів України, контингенту виявилось достатнім, щоб з вражаючою швидкістю потіснити петлюрівську армію, значно посилену Українською Галицькою армією, з території практично всього Лівобережжя, Півдня України, а також значної частини Правобережжя.

Цілком обґрунтовано в доповіді Головного командування Червоної армії В. Леніну і РВР Республіки від 23-25 лютого 1919 р. відзначалось: “... Успішність пропаганди в робітничих районах, збройна підтримка повстанських українських груп створили таку сприятливу обстановку для розв’язання першопочаткових завдань по створенню вигідного висхідного становища для початку боротьби з об’єднаними військами Згоди (Антанти – В. С.) і південних білогвардійських армій, що успіх перевершив всілякі очікування. В даний час міцно зайнята лінія Дніпра від Києва до Катеринослава й Олександрівська і партизанські українські частини, занурилися глибоко в Правобережну Україну, просуваються до берегів Азовського і Чорного морів... Такий великий успіх був досягнутий майже виключно багаточисленними українськими повстанськими військами” [59, с. 158-159].

Посилення (не дуже динамічне й масштабне) військового потенціалу прибічників Радянської влади розвивалося з паралельним процесом послаблення впливу Директорії. Найважливішими тут виявилися дві тенденції. По-перше, це масове невдоволення політикою керівних центрів відновленої УНР, що призвело до наростання антиурядових повстань на Лівобережжі. По-друге, підпорядковане С. Петлюрі повстанське військо (за різними оцінками на початок 1919 р. воно нараховувало в своїх лавах від 100 до 300 тис. чоловік) почало так же блискавично танути, як у листопаді–грудні 1918 р. швидко зростало.

Критично мислячі особистості – В. Винниченко, В. Чеховський, об’єктивно оцінюючи реалії, вбачали вихід у перенесенні центра ваги державної політики на дипломатичний ґрунт. Так дійшло до переговорів у

Москві представників Директорії і Ради Народних міністрів УНР (надзвичайна дипломатична місія С. Мазуренка) з керівниками зовнішньополітичних і військових відомств РСФРР у січні – на початку лютого 1919 р. Детальний аналіз ходу дипломатичних акцій детально висвітлювався в історіографії [60] й дозволяє висувати наступне.

Незважаючи на очевидний прогрес у переговорах (Кремль був зацікавлений у знятті суперечностей з УНР не менше за Директорію), в політичних колах України перевагу здобула “партія війни” (С. Петлюра), яка за будь-яку ціну, в тому числі й оголошенням війни Радянській Росії намагалася здобути прихильність Антанти. Так вдруجه за короткий за історичними мірками час (грудень 1917 р. – січень 1918 р.) дипломатичну складову державної політики було принесено в жертву на користь воєнного вектора, що багатьма тверезо мислячими особистостями розцінювалося як самогубство.

Насправді, до другої половини січня 1919 р. і навіть деякий час пізніше – практично до лютого, можна було говорити, що офіційні Москва (а в фарватері її дій змушений був знаходитися і радянський Харків) не виявляли значної агресивної активності щодо Києва, почасти все ще сподіваючись на позитиви від дипломатичних зусиль, хоча одностайності тут не спостерігалось – Г. Пятаков і його прихильники з табору “лівих” знову були невдоволені тим, що російське керівництво намагається замиритися з ворогами радянської влади. Однак ситуація незворотно змінювалась у бік посилення збройного протистояння, хоча для досягнення своєї мети обидва українські владні центри (Харків і Київ) мали обмежені потенційні можливості.

Табору української революції не додали примноження сил ні Акт Злуки (Соборності) 22 січня 1919 р., (більше формального) об’єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, ні паліативні невизначні рішення Трудового конгресу України (23–28 січня).

Ще наприкінці січня, під час проведення Трудового конгресу України – своєрідного варіанту національних Установчих зборів як ідеалу всієї доби визвольної революції – стало абсолютно ясным: утриматися в історичній столиці українській владі знову не вдалося. То ж конгрес поспіхом згорнув роботу, не встигнувши належним чином опрацювати державотворчі документи програмної ваги.

У Києві тим часом зростали настрої проти влади Директорії. Дедалі поширював діяльність обласний ревком, керований більшовиками. Досить впливовими особистостями стали С. Косіор (секретар обкому), А. Бубнов (голова ревкому), П. Дегтяренко, О. Ластовський, М. Майоров, П. Слинько, В. Чернявський та інші [61, с. 346], що активізувалися буквально з кожним днем, особливо під враженням поразок армії УНР.

Про безнадійність становища на протирадянському фронті делегати Трудового конгресу дізналися з доповідей В. Винниченка, С. Петлюри, О. Грекова, інших промовців. Як згадував І. Мазепа, “оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною отаман

Болбочан... Були відомості, що Болбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ–Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Болбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з-під арешту втекли, а Болбочана перевезено до Станіслава в Галичину. У зв'язку з Болбочанівською історією “Українська Славка”, орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: “Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабкий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовіри і ненависті до Директорії і до цілої української справи” [62, с. 129-130].

Уже 27 січня 1919 р. радянські війська наблизилися до Броварів – головної опорної бази УНР на підступах до Києва. Назустріч богунцям, якими командував М. Щорс, С. Петлюра висунув військові формування, чисельність яких в Києві сягала 40 тис. солдатів і офіцерів [63] (1-ша українська радянська дивізія загалом мала трохи більше 10 тис. багнетів). Три дні унерівці стримували атаки богунців (особливо запеклі бої зав'язалися під Димеркою й Богданівкою). Однак, коли залізницею з Ніжина прибуло підкріплення (Тарашанський полк 2-ї української радянської дивізії під командуванням В. Боженка), петлюрівці змушені були відступити, залишивши Бровари. Чималу роль при цьому відігравав не надто високий морально-психологічний стан українських вояків. Командири систематично скаржилися на відсутність дисципліни, розклад, масове дезертирство, перехід цілих частин на більшовицький бік і боротьбу проти своїх вчорашніх співбратів [53, с. 584, 585, 587, 593, 601].

Доки керівництво червоних підрозділів готувалося до штурму Києва, з'ясувалося, що Директорія разом з вірними їй військами евакуювалися в напрямку Василькова–Фастова–Білої Церкви. Вранці 5 лютого 1919 р. радянські війська на чолі з М. Щорсом та В. Боженком вступили до столичного міста [53, с. 603-604, 606]. Його комендантом відразу ж було призначено М. Щорса, який наказом № 1 оголосив, що “вся влада в Києві належить Виконавчому комітету Київської Ради робітничих депутатів. Органи колишньої влади відмінюються” [64]. Рада, своєю чергою, видала розпорядження про запровадження радянських законів, відміну попередніх порядків.

Тимчасом продовжувався наступ проти військ Директорії на південному напрямку і Правобережжя. Значно активізувалася боротьба повстанських загонів на Поділлі, яку координував і скеровував сільський учитель з Деражнянської волості, більшовик В. Ткачук

[53, с. 617, 618, 625]. Подібні процеси протікали і на Київщині, Волині і Поліссі [53, с. 619-620, 622]. Паралельно потужно наростала військова допомога з Радянської Росії [53, с. 620]. Все це разом зумовлювало стрімке просування лінії фронту. Буквально кожного дня надходили повідомлення про встановлення влади рад дедалі в нових пунктах і районах [65].

Достатньо інтенсивною була й розпорядчо-законотвора діяльність робітничо-селянського уряду, засвідчуючи, що він пильно контролював розвиток подій, тримав руку на пульсі життя [53, с. 591]. Великої уваги надавалося, зокрема, ідейно-виховним заходам у військах, зміцненню дисципліни [53, с. 596, 598, 608-612, 621-622, 623, 628-634, 636-638]. Продовжуючи відступати, Дієва армія УНР неухильно втрачала бойові якості, скорочувався її кількісний склад. Після відходу з Києва на боці Директорії було близько 26 тис. військовиків [43, с. 349], однак їх число дедалі тануло.

Знайшовши притулок у Вінниці, провід УНР гарячково шукав шляхів перелама несприятливої ситуації.

Відсутність скільки-небудь узгодженої спільної платформи, принаймні для більшості політичних сил, об'єктивно зацікавлених у продовженні і поглибленні революції, прагнення кожної політичної сили висунути на перший план власні завдання, аморфність і розколи практично всіх українських партій, амбітність їхніх лідерів, яким часто бракувало серйозного політичного досвіду, – далеко не повний перелік внутрішніх причин того кризового стану, в якому опинилася Українська революція вже на кінець зими – початок весни 1919 р. Якщо додати до них вкрай несприятливі, навіть ворожі зовнішні чинники і невдалі дії, спрямовані на те, щоб їх хоч якимсь чином нейтралізувати, стає зрозумілою вся трагічність ситуації після евакуації проводу Української Народної Республіки на Поділля.

“... Роз'єднання українських сил катастрофічно збільшилося, – “бив” у найболючішу точку проблеми І. Мазепа. – ... Після переїзду Директорії в Вінницю безладдя, яке панувало в Києві, ще збільшилося” [62, с. 135]. Тобто зростали, примножувалися передусім негативні прояви і тенденції.

Головною їх причиною стало те, що дії Директорії, уряду УНР після Трудового конгресу України дедалі розходилися із інтересами мас. “Масла у вогонь” підливали самочинні дії отаманів, які теж виступали від імені Директорії. Невдоволені маси протиставляли себе керівним центрам українського руху. Факти й документи свідчать про зростаючу ворожість трудящих до Директорії. Так, головне інформаційне бюро республіканської армії 15 лютого повідомляло про настрої селян Подільської губернії: “Склалась у селян думка, що їм землю дають зимою, а землю літом порядкують пани... Селяни настроєні проти Директорії, елементи більшовицькі мають великий вплив, як тільки прийдуть більшовики, то все населення пристане до них... Населення дуже хоче, щоб більшовики прийшли якнайскоріше, бо вони б'ють панів і передають народові панське добро...” [66]. Подібна атмосфера була характерною для всього Правобережжя. Селяни дедалі активніше відгукувалися на заклики більшовиків підніматися на збройну боротьбу проти Директорії, уряду УНР. Створювалися партизанські загони, які

ліквідували владу місцевих органів у цілих повітах, особливо ж із наближенням радянських військ. Вельми показовими тут були дії селян Чигиринського, Уманського, Звенигородського, Таращанського, Черкаського повітів, для яких непокора будь-якій владі ставала звичним явищем [61, с. 347-348].

У Придністров'ї та на Поділлі також утворилася досить розгалужена мережа партизанських загонів, що один за одним ставали на шлях збройного опору владі. Бої ставали чимраз запеклішими і кривавішими. Безпосереднє керівництво ними здійснював Подільський губернський військово-революційний комітет, обраний подільським з'їздом ревкомів 10 лютого 1919 р. Більшість у ньому належала більшовикам, а до складу входили боротьбисти та російські ліві есери-борьбисти, що підтримували радянську платформу і брали участь у повстанському русі.

У ніч на 15 лютого 1919 р. за наказом РВК розпочалося повстання в Проскурівському, Могилів-Подільському, Летичівському, Вінницькому та Гайсинському повітах. Надзвичайної напруги набули події у перших двох повітах, передусім у їхніх центрах – Проскуріві та Могилеві-Подільському.

Поступово повстанський рух охоплював степову зону – південь Катеринославщини, Херсонщину, Північну Таврію. Про його розмах можна судити навіть з такого короткого газетного повідомлення: “Всі залізничні лінії між станціями Корсунь – Цвіткове – Бобринські – Кам'янка – Фундуклеївка – Цибулеве – Єлисаветград – Знам'янка – Користівка – Олександрія – Волинська – Кривий Ріг – Долгінцево – Апостолово перебувають в руках партизан, які ведуть боротьбу під прапором Радянської влади” [67].

Антиурядові виступи один з лідерів УПСР П. Христюк кваліфікував як “оружну боротьбу українського робітництва й безземельного та малоземельного селянства проти Директорії” (назва відповідного параграфа книги “Замітки і матеріали до історії Української революції”), як “внутрішній, цілком український робітничо-селянський фронт” [68, с. 75, 78].

Це істотно допомагало військам радянської Росії і Тимчасового робітничо-селянського уряду України переможним маршем просуватися углиб України. Сил для ведення війни з ними практично не було. Населення масово відмовлялося вступати до лав армії УНР, дуже нервово і чимдалі ворожіше реагуючи на зусилля вербувальних комісій і спроби розв'язати цю проблему силовими методами.

Чимдалі ставало очевидним, що політичний провід УНР, витративши немало дорогого часу, йдучи на поступки, виправдати які (це багато хто розумів уже тоді) буде проблематично, не лише не одержав підтримки з боку Антанти, а й виявився елементарно ошуканим. Та пригнічений моральний стан, розчарування, можливо, ще якось і можна було пережити. Однак (що незрівнянно гірше) – невідворотно й інтенсивно насувалася катастрофа на фронті.

Керівництву УНР доводилося евакуюватися (і знову поспіхом) уже з Вінниці. А Директорія й Рада народних міністрів продовжували втрачати підтримку.

Почастішали випадки ворожого ставлення до них навіть з боку тих, хто ще донедавна складав кістяк української армії – Січових стрільців. Їх представники, зокрема, 14 лютого 1919 р. заявили Київському виконкому ради про підтримку робітничо-селянської Ради й попросили зарахувати їх до лав Червоної армії [69].

Бюро української преси повідомляло, що з початку лютого кількість перебіжчиків з петлюрівських військ до червоних сягала 300–500 чоловік щоденно [53, с. 601].

Факти переходу в радянський табір, створення партизанських загонів, підготовки і здійснення повстань проти влади Директорії містяться не лише в документах більшовицького походження, а й у численних повідомленнях, донесеннях, звітах військового командування різних рівнів Дієвої армії УНР. В архівних фондах збереглися такі свідчення про події в містечках Коростишів, Радомишль і Малин Київської губернії, Проскуріві й Могилеві Подільської губернії, практично на всьому Правобережжі [70].

Загрозливу тенденцію не могли перервати навіть жорстокі репресії. Маса переходили на бік більшовиків, а “армія Директорії продовжувала розкладатись не днями, а годинами” [62, с. 121]. Ситуація чимдалі складалася на користь радянської влади.

Зробивши після захоплення Києва двотижневу паузу, підтягнувши й перегрупвавши сили, радянські війська у другій половині лютого 1919 р. здійснили успішні удари в напрямку Фастів – Біла Церква й Кременчук – Знам'янка – Цвіткове. На початку березня було проведено операції з захоплення Козятина й Бердичева, а невдовзі – й Житомира.

У другій половині березня війська УНР не змогли втримати Вінницю і Жмеринку, внаслідок чого фронт був поділений на дві частини: правофлангову (південну) – тут, в районі Вапнярки, оперувала переважно Запорозька дивізія; і лівофлангову (західну), де діяли війська УНР переважно вздовж ліній Могилів – Летичів – Хмільник, Житомир – Коростень – Сарни. Між цими частинами вклинились радянські війська.

Однак, використавши концентрацію головних більшовицьких сил на напрямку Козятин – Вінниця, війська Директорії після відповідної передислокації атакували правий фланг червоних і вибили їх з Сарн, Коростеня й Житомира, створивши безпосередню загрозу як Києву, так і тилам 1-ї Української радянської дивізії, що під командуванням М. Щорса вже розгорнула наступ на Жмеринку. Під ударом корпусу Січових стрільців з заходу, з боку Полонного – Шепетівки, опинився Бердичів, тоді як з південного сходу на Козятин розгорнули наступ частини Запорозького корпусу. Війська М. Щорса, що перебували в районі Вінниці між Жмеринкою та Бердичевом – Козятином, у разі здобуття вірними С. Петлюри силами цих двох вузлових станцій були б відрізані від Києва і опинилися б в оточенні.

Зайнявши 23 березня станцію Городянка, що за 50 км від столиці, українські полки змусили серйозно похвилюватися радянське керівництво. Останнє лише ціною відчайдушних заходів, серйозного збільшення сил змогло відбити загопи С. Петлюри [71].

На моральному стані української армії відчутно позначилась і катастрофа антантівських інтервентів на

Півдні, які саме в той момент не витримали першого ж військового натиску. Тут здійснило блискавичний наступ угруповання колишнього петлюрівського отамана М. Григор'єва, що перейшов на бік Червоної армії. Його загін налічував 5–6 тис. чоловік [72, с. 60] (в історіографії трапляються й дані про 15–20 тис. “напівпартизанського війська” [73], однак, гадається, це завищені дані).

Ім протистояв антантівський десант у 60 тис. забезпечених всім необхідним військових [74, с. 316]. Проте це не завадило загонам М. Григор'єва раптовим ударом 2 березня 1919 р. ввійти до Херсона (бої тут тривали до 10 березня), 12 березня захопити Миколаїв, а невдовзі й залізницю Березівка – Веселинівка – Воскресенськ, загрожуючи таким чином з півночі Одесі, а з півдня – незахищеному правому флангу південної групи військ Директорії – Запорозькому корпусу. 14 березня (за іншими даними – 15) французьке командування проголосило Одесу в стані облоги. За кілька днів було створено Комітет оборони, однак протягом наступних двох тижнів ніяких активних дій проти сил М. Григор'єва війська Антанти й добровольці (їх було близько 5 тис.) не здійснювали. Це дало змогу радянським військам розпочати наступ на південне угруповання сил Директорії, примушуючи його відходити до Дністра. Внаслідок цього все лівобережжя Дністра, від Могилева-Подільського майже до самої Одеси, в кінці березня опинилося в руках більшовиків.

3 квітня інтервенти Антанти почали панічну евакуацію з Одеси, а за 3 дні до міста ввійшли війська Григор'єва.

Тим часом під натиском радянської армії у зв'язку з несприятливою стратегічною обстановкою війська УНР 7 квітня залишили Коростень, 12 квітня – Житомир, 17 квітня – Кам'янець-Подільський, 20 квітня – Гусятин і Новоград-Волинський.

Практично паралельно з цими подіями остаточної поразки зазнало й південне угруповання армії УНР. Його головну частину – Запорозький корпус (близько 8 тис. чоловік) було відтиснуто в районі Тирасполя до Дністра.

16–17 квітня війська УНР змушені були відступити через Бендерський міст на румунську територію, де були інтерновані, а їхнє військове майно стало здобиччю Румунії. Друга частина (близько 10 тис. чоловік) обрала інший шлях. Істотне полівіння, практичне “збільшення” Південно-Західного республіканського фронту привело до створення 21 березня 1919 р. Революційного комітету на чолі з отаманом Волохом. Комітет того ж дня оголосив на станції Вапнярка універсал, в якому заявляв, що українське військо стає на платформу радянської влади і прагне до миру з радянським урядом. Проте з різних причин Революційний комітет не перетворився на серйозний політичний осередок. З його спроб домовитися з радянським військом нічого не вийшло. У відповідь на пропозицію миру більшовики повели ще енергійніший наступ; окремі українські військові відділи, що перейшли на бік більшовиків, було роззброєно, багато козаків перебито [75].

Військові поразки змусили українську армію відступити на захід, притиснутися до колишнього

австрійського кордону на вузькій смужці північного Поділля й Волині. Наддніпрянська армія розташувалася у районах Луцька (Холмська група), Сарн (Північна група), Рівного (група Січових стрільців) і Крем'янець (Запорозька група) [76, с. 459–460]. Міць війська Директорії була підірвана. За 5 місяців війни армія УНР скоротилася з 300 тис. до 30 тис. вояків, з яких не більше 15 тис. були боєздатними [76, с. 505].

Безнадійність ситуації, безпорадність дій керівництва УНР навесні 1919 р. були майже абсолютними: “Опинившись без війська, втративши зв'язок з Одесою, оставлена революційним селянством та робітництвом, остапенківщина розбіглась з Проскурова хто куди: Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра на Волинь, де ще було трохи республіканського війська під командою “Отamana” Оскілка; члени Директорії – П. Андріївський до Галичини, Швець і Макаренко – застрягли на лінії Ярмолинці – Гусятин; два міністри попали до Кам'янця, кілька опинилось в Галичині, решта зникла була десь без вісти. Так сама себе зліквідувала остапенківщина, а разом ледве не зовсім зліквідувала й українську державність, возглавляему Директорією” [68, с. 108].

І це зовсім не поодинокі свідчення активного учасника подій, добре обізнаного зі станом справ П. Христюка. Подібну картину змальовував через дев'ять років й І. Мазепа, інші об'єктивні особистості, історики.

Так вдруге за короткий термін питання про владу в Україні (практично на усіх її теренах) було розв'язане. І знову не на користь її влади, яка іменувалася національною, принаймні, брала на себе відповідальність заявляти про це офіційно.

* * *

Аналіз поставленої проблеми спонукає до серйозних роздумів, дозволяє прийти до низки висновків, найважливіші з яких можна звести до наступного.

В обох розглянутих апогейних періодах боротьби за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1918 р. і кінець 1918 р. – початок 1919 р.), коли найвизначальнішу роль відігравали вектори різноспрямованого тяжіння внутріполітичних сил у взаємопереплетенні з українсько-російськими стосунками, існували не просто різні варіанти розвитку подій – за столом переговорів, чи на воєнних ристалищах. Це, зрештою, виявилися альтернативні шляхи, на практиці не поєднані, взаємовиключні. Обидва рази, після невдалих спроб зняти суперечності за допомогою дипломатичних акцій, справа завершувалася переростанням політичного протистояння у площину військових дій.

Слід також мати на увазі, що обидва рази кількість власне російських збройних сил, які виявилися задіяними на “українському театрі воєнних дій”, була явно незначною, якщо зважати на масштаби території України і кількість населення на ній. Можна з достатньо обґрунтованим рівнем вірогідності стверджувати, що на перший план у детермінації кінцевого результату боротьби за владу відігравали внутрішні чинники – реальна розстановка політичних сил в Україні, позиції й настрої переважаючих мас народу, нації.

На необхідність реалістичного врахування незаперечних фактів, всупереч тиражуванню сумнівних абстрактних ідеологічних стереотипів не раз звертали

увагу як відповідальні вітчизняні дослідники, так і ті їх зарубіжні колеги, які намагалися послідовно дотримуватися об'єктивних наукових критеріїв. Так, наприклад, відомий діаспорний історик і публіцист, праці якого відзначаються нахилом до аргументованих, серйозних, продуманих, ретельно виважених по суті філософських узагальнень, І. Лисяк-Рудницький писав: "... Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про "безчисленні полчища" ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917-18 рр. та 1918-19 рр.) були відносно малі. Кремль до літа 1919 р. не диспонував великою регулярною армією. Советська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства України" [77, с. 215].

Гадається, що наведений вище фактологічний аналіз і неупереджені висновки з нього значно актуалізуються найостаннішими подіями в Україні. При всій умовності, відтак – неабсолютності історичних паралелей, що в даному разі самі-собою напрошуються, є немалий сенс у тому, щоб усе ж замислитись над повчальними уроками минулого, творчо їх застосувати при виробленні в дуже непростих нинішніх обставинах надійного політичного курсу, обранні векторів перспективного прогресивного поступу. Зовсім не наполягаючи на тому, що означене повинно обов'язково мати вирішальне значення, уважне, розважливе врахування історичного досвіду, поряд з іншими елементами теоретичних обґрунтувань і передбачень, може забезпечити бажаний і потрібний ефект, а Україна зайняти гідне місце в міжнародній співдружності.

Список використаних джерел

35. Див.: Солдатенко В. Ф. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична. Вип. II. – К., 2002. – с. 248–263; Його ж. Берестейський договір: військова складова та її реалізація в Україні // Україна дипломатична. Вип. VII. – К., 2006. – с. 463–487.
36. Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. – К., 1997. – Т. 2. – С. 137–139 та ін.
37. Див.: Притуляк А. А. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–71.
38. Деникин А. И. Гетьманство й Директорія на Україні // Революція на Україні: по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.
39. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I.
40. Минц И. И. Год 1918. – М., 1982.
41. Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942.
42. Див.: Білан Ю. Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках. – К., 1957.
43. Історія Української РСР. У 8-ми томах., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.
44. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – К., 1977.
45. Документ внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1957. – С. 122; Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х томах. – Т. 1. – К., 2004. – С. 142–143.
46. Див.: Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Зб. док. і матеріалів. – Київ-Нью-Йорк-Філадельфія. – 1999. – С. 369; Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. – Т. II. – Ужгород, 1930. – С. 261–288; Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична. Вип. IV. – К., 2004. – С. 336–354.
47. Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К., 2009. – С. 343–398.
48. Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. – Т. II. – 1918. – С. 330–336; Його ж. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К., 2004. – С. 214–222.
49. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г. Протоколы. – К., 1991.
50. Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн.. – К., 2012.
51. Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции. – 1930. – № 1 (10). – С. 143–144.
52. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1; Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. документов и материалов в 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 456–457.
53. Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. документов и материалов в 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1.
54. Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. документов и материалов в 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 426 – 431, 451, 455; Голос Києва. – 1918. – 14 ноября.
55. Див.: Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – М., 2000.
56. Звезда. – 1918. – 4 дек.
57. Гражданская война на Украине... – Т. – Кн. 1. – С. 527; Известия Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 3 янв.
58. Затонский В. П. Как была основана КП(б)У // Коммунист (Харьков). – 1921. – 7 ноября.
59. Див.: Директиви командования фронтов Красной Армии (1917–1922): Сб. документов. – М., 1978. – Т. 4.
60. Див.: Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Українсько-радянські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – С. 85; Солдатенко В. Ф. Надзвичайна дипломатична місія УНР до Москви 1919 р. // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 10. – К., 2009. – С. 375–405; Його ж. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х т. – Т. III. Рік 1919. – К., 2010. – С. 83–125.
61. Див.: Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.
62. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: І. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001.
63. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского совета депутатов. – 1919. – 29 января. – № 31.
64. Киевский коммунист. – 1919. – 6 февраля.
65. Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 347–348; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 125–126.
66. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 152.
67. Киевский коммунист. – 1919. – 9 февраля.
68. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. IV. – Прага, 1922.
69. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 20 февраля. – № 49.
70. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 5; Спр. 33. – Арк. 3, 54, 255–258 та ін.
71. Українська РСР в період громадянської війни, 1917 – 1921 рр. У 3-х т. – Т. 2. – К., 1968. – С. 100–101; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 129; Мазепа І. Назв. праця. – С. 187–188.
72. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації й бойових дій Українських Збройних сил. 1917–1921. – К., 1995.
73. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – К.,

1992. – Т. 2. – С. 522; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 231; Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 143–144.

74. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.

75. Історія українського війська: від княжих часів до 20-х років XX ст. – Львів, 1992 рр. – С. 460; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 102; Удовиченко О. І. Назв. праця. – С. 60.

76. Історія українського війська: від княжих часів до 20-х років XX ст. – Львів, 1992.

76. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973.

Soldatenko V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member of the NAS of Ukraine, chief researcher at the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), veid@iipiend.gov.ua

The problem of correlation of diplomatic and military factors in the struggle for power in Ukraine (1917 -beginning of 1919)

Draws attention to the dialectic relation diplomatic and military factors on one of the crucial milestones of national history in 1917 - 1919. Experience of relations between Ukrainian and Russian political forces allows us to derive a number of instructive lessons for today.

Keywords: revolution, state, international relations, diplomacy, negotiation, armed forces, military action.

Солдатенко В. Ф., доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, главный научный сотрудник Института политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины. veid@iipiend.gov.ua

Проблема соотношения дипломатических и военных факторов в борьбе за власть в Украине (1917 г. – начало 1919 г.)

Привлекается внимание к диалектике соотношения дипломатических и военных факторов на одном из переломных рубежей отечественной истории в 1917 – 1919 гг. Опыт отношений между украинскими и общероссийскими политическими силами позволяет вывести ряд поучительных уроков для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: революция, государственность, международные отношения, дипломатия, переговоры, вооруженные силы, военные действия.

* * *

УДК 94(477)(092)+883.3(092)

Щербатюк В. М.

доктор історичних наук, доцент, професор
кафедри історії держави та права,
Національна академія внутрішніх справ
(Україна, Київ), vytoki@ukr.net

**ПЕРШІ КРОКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НА ШЛЯХУ ДО ВЕРШИН ТВОРЧОСТІ:**

РОЗДУМИ ТА НАУКОВІ ПОШУКИ У РІК 200-РІЧЧЯ МИТЦЯ

У статті висвітлено найперші кроки Тараса Шевченка у пошуках учителя маляра на Малій Батьківщині, показано вплив історії рідного краю на формування історичної та національної свідомості малого Тараса. Окреслені територіальні межі Малої Батьківщини митця. Охарактеризовані заходи щодо увічнення постаті Тараса Григоровича на його Батьківщині та певні складнощі пов'язані з цим.

Ключові слова: Тарас Григорович Шевченко, Мала Батьківщина, Моринці, Лисянка, дослідження, увічнення імені

Важким було життя селян-кріпаків у підросійській Україні. Батьки працювали на панщині, а малих дітей доглядали старші брати та сестри. Так було й з Тарасом Шевченком, допитливість до знань якого штовхала на численні подорожі – найперше пізнати своє село, коли малолітнім ходив за його межі шукати “залізні стовпи, що підпирають небо”, а згодом – свій край у пошуках учителя малювання.

У статті ставимо за мету висвітлити найперші кроки Тараса Шевченка у пошуках учителя малярства на

теренах своєї Малої Батьківщини. Для її досягнення необхідно вирішити наступні завдання: територіально окреслити землі Малої Батьківщини Т. Шевченка, навівши зафіксовані в історіографії описи її чарівної природи та славного історичного минулого; показати вплив героїчного минулого краю, розповідей про нього на формування історичної та національної свідомості малого Тараса; розкрити особливості найперших дитячих спроб Шевченка в ході пошуків учителя-маляра та розкритих значення у житті всесвітньовідомого митця; висвітлити заходи щодо увічнення постаті Тараса Григоровича на його Батьківщині та певні складнощі, пов'язані з цим.

Життю і творчості Т.Г. Шевченка приділяли значну увагу як його сучасники – М. Чалий [1], Ф. Лебединцев [2], О. Лазаревський [3], Ю. Талько-Гринцевич [5], В. Маслов [5] та ін., так і наступні покоління науковців, письменників, громадських діячів – С. Єфремов, П. Филипович, М. Новицький [6], С. Смаль-Стоцький [7], Л. Білецький [8], М. Бернштейн [9], І. Айзеншток [10], Ф. Колесса [11], П. Зайцев [12], П. Федченко [13], М. Ткаченко [14], Ю. Івакін [15], В. Анісов і Є. Середя [16], Ю. Бойко [17], Є. Кирилюк [18], І. Драч [19], С. Шаховський [20], М. Комішанченко [21], П. Кононенко [22], М. Дубина [23], О. Яблонська [24], Є. Свєрстюк [25], В. Поліщук [26], Ю. Дядишова-Росовецька [27], М. Наєнко [28], О. Забужко [29], І. Дзюба [30], О. Сліпущко [31] та ін.

Попри велику кількість досліджень, присвячених Тарасові Шевченку (лише бібліографічний показник “Шевченкознавство в Київському національному університеті (1860–2003)” налічує 1460 найменувань [32]), важливим у сучасному шевченкознавстві є дослідження ранньої діяльності митця, висвітлення перших кроків на стежині творчості, що формувалася через призму сприйняття історії рідного краю, місцевих пісенних і побутово-етнографічних традицій Малої Батьківщини. Завдяки впливу останніх проходило становлення Тарасового світогляду. Так, у дослідженні В. Коломійця та О. Іванової “Художня трансформація фольклорних мотивів у ранній романтичний творчість Тараса Шевченка” висвітлено сприятливий вплив на романтичну поетичну творчість Тараса українських народно-пісенних надбань [33]. Зіставлення аналізу початкових варіантів ранніх творів Шевченка з пізнішими авторськими редакціями здійснила О. Кулікова [34]. Творчо-редакційну роботу Т. Шевченка над поезією раннього періоду дослідив В. Ващук [35]. До романтичних початків творчості Т. Шевченка звернулася З. Генік-Березовська [36]. Усі дослідники доходять безсумнівного висновку, що світосприйняття дитячих років зіграло вагомий роль у формуванні Шевченка як митця. Це яскраво простежується і в колективних історико-краєзнавчих дослідженнях, що здійснюються фахівцями на Батьківщині Тараса [37], у наукових працях його земляків Н. Зборовської [38], Т. Конончук [39],

* Зборовська Ніла Вікторівна (27 вересня 1962 р., с. Рубаний міст Лисянського району Черкаської області – 24 серпня 2011 р., похована на батьківщині) – український літературознавець, письменниця і психоаналітик, доктор філологічних наук, директор Центру гендерних досліджень, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, доцент